

віднині не може жоден, хто вдається до міркувань про справедливість. Позиція Ролза викладена тут без шлейфа критики тільки для прикладу, аби підтвердити важливість висвітлення філософського фону в дискусіях про правові й політичні аспекти справедливості.

Право зачіпає досить багато й інших категорій загальнокультурного і філософського гатунку, серед яких деякі стрижневі, такі, навколо яких завжди точились філософські і правознавчі дискусії. Сюди можна віднести проблему свободи, що також має моральний і правовий вимір. У філософії категорія свободи виражає можливість і спроможність людини мислити і діяти у відповідності з своїми переконаннями і бажаннями, у звільненні від внутрішнього і зовнішнього примусу. У філософському смислі можна вести розмову про абсолютні й відносні обрії людської свободи, вибудовувати різні моделі взаємовідносин людини і суспільства з питань свободи. Наприклад, такі: боротьба за свою свободу через конфлікт; утеча від світу людей (різні форми ескапізму); пристосування до світу, коли індивід чимось із сфери свободи жертвує заради більшої свободи у чомусь іншому. При пов'язуванні свободи з правом виникають такі типові питання: чи маю я право робити те, що хочу? чи є в мене простір для свободи вибору того, що я хочу? На перший погляд здається, що норми права своєю вимогливістю обмежують свободу і тим самим суперечать їй. Але це не так. Право як таке слугує свободі всіх людей, воно є кращим шляхом до свободи кожного при наявності маси інших людей. Але не забуваймо при цьому й того, як відрізняються правові системи окремих епох і окремих країн з точки зору основних людських свобод – їх надання й забезпечення.

Список літератури: 1. Ципеліус Р. Філософія права. К., 2000. 2. Харт Х.Л.А. Концепція права. К., 1998. 3. Аристотель. Никомахова етика // Аристотель. Соч. в чотирьох томах. Т.4. М., 1983. 4. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основположения критической философии права и государства. М., 1994. 5. Ролз Д. Теория справедливости. Новосибирск. 1995.

Надійшла до редакції 28.12.01

С.І. Максимов

ІДЕЯ ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Фундаментальною ціннісною основою сучасної цивілізації виступає ідея права, смисловим ядром якої є такий нормативний комплекс, як права людини. Однак світ не культурний моноліт, в ньому співіснують і взаємодіють різні культури. Тож немінуче виникає питання: чи є універсальною ідея права і як вона реалізується в межах певної культури?

Нині ця проблема особливо актуальна для України і всіх тих країн, які здійснюють реформування своїх правових систем на началах невідчужуваних особистих свобод. Отже, для нас важливо з'ясувати можливості і межі застосування універсальної ідеї права в українській культурі. Це питання має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки правова система, що реформується, повинна, з одного боку, заспокуватися на універсальних принципах права, а з іншого — орієнтуватися на певну культурну, або правову традицію.

У сучасній літературі у розв'язанні проблеми універсальності ідеї права розрізняють дві основні орієнтації: 1) універсалістсько-ліберальну, яка стверджує, що ідея права універсальна, вона єдина для всіх культур; 2) релятивістсько-комунітаристську, що виходить з принципу множинності і різноманітності культур і їх прагнення зберегти й захистити свою ідентичність; вона стверджує, що ідея права — не універсальна і характерна лише для західної культури, іншим же культурам вона чужа [1].

На нашу думку, ближчою до істини є позиція, яка, з одного боку, відстоює універсальність самої ідеї права, а з іншого — не заперечує необхідності врахування культурно-історичної специфіки, однак відносить цю специфіку не до змісту ідеї права, а до проблеми її обґрунтування.

Право має єдиний раціональний фундамент. Воно було обґрунтоване в Новий час через найабстрактнішу свободу — свободу судження. Кант виводив можливість права з апіорної здатності судження, яка вказує, як треба судити (оцінювати) предмет, виходячи з суб'єктивної, але загальної і однакової для всіх основи. Така здатність є інтегруючою складовою справедливості, і з неї ж «виростає» автономія особистості. Визнання відповідальної самозаконності кожного розумного суб'єкта становить ідеальну основу права, його смисл, що полягає в охороні і гарантуванні моральної свободи особистості від втручання ззовні. Формула «рівність у свободі згідно з загальним законом» виражає хоча і формальне, але універсально-загальнозначуще в праві. Таким чином, універсальними моментами ідеї права, чи загальнолюдськими цінностями і початками правової культури є природні, невідчужені права людини, правова автономія індивідів в межах юридичного співтовариства, домінування права над державою тощо [2, с.39].

Для функціонування в межах певної культури право повинно бути визнане як таке, що має в ній значення і цінність, тобто вимагає виправданості. На цей процес впливають специфічні риси національного характеру («душа народу»), певна система цінностей («національна ідея»), а також пов'язані з ними особливості філософського світогляду. При цьому риси національного характеру і цінності, що поділяються більшістю народу, можуть впливати як позитивно, так і негативно на засвоєння ідеї права і формування правосвідомості.

Слід визнати, що доля ідеї права в українській культурі не була простою. З одного боку, в історії соціально-філософської і політичної думки ми виявляємо певний інтерес до теми права, передусім у формі обґрунтування права українського народу на політичну, економічну і культурну незалежність, з іншого — в ній немає послідовної систематичної розробки цієї теми, особливо в аспекті прав окремої особи. Принаймні в порівнянні із західноєвропейською культурою вона представлена недостатньо. Чи зумовлена така ситуація лише особливостями історичної долі українського народу і при певному рівні розвитку власної державності напруженість між ідеєю права і культурним контекстом зникне сама по собі, чи ж коріння цієї напруженості лежить значно глибше, в особливостях національного світогляду і, передусім, національного характеру?

Очевидною є близькість української і російської інтелектуальних традицій, включаючи і традицію правову, що зумовлено єдністю культурно-релігійних джерел (православ'я), і спільним історичним розвитком у межах єдиного політико-правового і інтелектуального простору [3, с.200]. Сучасний правовий дискурс, який орієнтується на вирішення схожих соціальних проблем, має теж багато спільних моментів. Тому дослідження співвідношення ідеї права і українського національного характеру, на нашу думку, мають урахувати досвід вирішення аналогічної проблеми в межах російської культури.

Як відомо, щодо світогляду російського народу іде тривала і гостра дискусія про те, якою мірою сприйнятливий до ідеї права російський національний характер і чи не перебувають у непримиренному антагонізмі «російська душа» і «дух права». Справді, наприкінці XIX ст. внаслідок особливої релігійності і морального максималізму, пов'язаного з нею, російський національний характер виявився несприйнятливим до права. У ньому переважали недовіря, негативне ставлення до права як до холодного, безособового закону, на відміну від теплового сімейного колективізму, недовіра до всіх форм (у суспільстві, мисленні, мистецтві), неповага до індивідуальної етичної самостійності.

При романтизації цих рис негативна позиція щодо холодного формального права як «вексельної чесності» виправдовувалася теоретично. «Дух права» розглядався як специфічна якість західного капіталізму і відкидалася в ім'я вищих цінностей (консерватизм) або матеріального інтересу (соціалізм). На цьому шляху як консервативна, так і радикальна думка приходили до «антилегалізму» і «правового нігілізму», і ця тенденція виявлялася домінуючою.

Однак відомий західний дослідник російської культури А. Валіцький заперечує безпосередній зв'язок між неприйняттям права і сутністю російського національного характеру, а пов'язує його скоріше з наслідками уповільненого розвитку Росії і непередбаченими результатами ідеологічного впливу більш розвинених країн (свідомий вибір російським самодержавством моделі західної абсолютистської «польської» держави, більш пізня західна критика капіталізму з його «формальною свободою»). Тому «російська душа» хоч і впливала на формування негативного ставлення до права, але не зумовлювала його [4, с.17].

Російська думка XVIII – початку XIX ст. перебувала під впливом «юридичного світогляду» з його культом права. Це був ідеал Просвітництва як поєднання двох ідей, що суперечили одна одній: ідеї розумного законодавства (правної раціоналізації суспільного життя) та ідеї невід'ємних прав людини. Першою ідеєю керувався освічений абсолютизм, на другу орієнтувався лібералізм. Але оскільки «юридичний світогляд» зосереджувався на запровадженні в суспільство права, він задоволяв і тих, і інших. Теж у російському освіченому суспільстві в той час не було принципових прихильників антилегалізму, не кажучи вже про «правовий нігілізм» [5, с.27].

Традиція зневаги до права у XIX ст. була російською реакцією на кризу «юридичного світогляду» на Заході. Антилегалізм являв собою запереч-

чення першої складової «юридичного світогляду». Він є фазою, через яку проходить правосвідомість, що не приймає позитивізму з його ототожненням права і закону. Антидегалізм мав місце у всіх країнах, де було велике соціальне розшарування і не було демократичних структур, як негативна реакція на поліцейську державу і домагання права на загальність. Така етична і соціально-філософська реакція на позитивізм була порівняно швидко подолана в інших країнах, коли з'ясувалося, що через організацію демократичного дискурсу можна подолати те, чого не сприймала масова свідомість.

Російська національна свідомість з її прагненням до абсолюту критично сприйняла позитивістське втілення ліберальних ідей. Таким вибором були: ідея православного месіанізму, з одного боку, і ідея соціалізму – з іншого. Національна свідомість і правосвідомість були протиставлені одне одному.

Правовий нігілізм у своїй основі не приймав другої складової юридичного світогляду – ідеї прав людини – за буржуазний, а отже, «брехливий» характер цих прав, що приводило до заперечення цінності права в цілому. Найбільш ревним прихильником такої лінії був Л. М. Толстой. Нігілістична лінія була також характерна для радикальної інтелігенції і особливо для більшовиків.

Однак з кінця XIX ст. відбувається повільне, але досить радикальне переусвідомлення цієї традиції, пов'язане зі зростанням інтересу до зовнішніх форм. Виникає тенденція, що суперечить, на перший погляд, російській філософській традиції. Проте вона виростає саме з неї. Виразником цієї тенденції став лібералізм. Опорою ліберальним мислителям були як світська філософська (неогегельянство і неокантіанство), так і релігійна філософська думка. У межах ліберальної традиції і зароджується російська філософія права в точному значенні цього слова (Б. М. Чичерін, В. С. Соловйов, Л. І. Петражицький, П. І. Новгородцев, Б. О. Кістяківський, С. І. Гессен).

Це була рефлексія, що відповідала змінам народної свідомості. П. І. Новгородцев зазначав, що в 1904 р. в російському суспільстві не знайшлося відгуку на ідеї Л. М. Толстого про ілюзорність соціального поліпшення за допомогою зовнішніх форм, оскільки Росія з гарячою вірою в силу правових норм чекала нової рішучої перемоги права над свавіллям [6, с.4-5]. Ліберальну тенденцію живили правові досягнення XIX ст.: скасування кріпацтва, судова, земельна і воєнна реформи 60-х років, народження бюрократії, що орієнтується на законність і т.п.

Ліберальні юристи, маючи величезну філософську ерудицію, пропустили перед собою ідеї західної думки через потреби суспільної практики і специфічні риси національного світогляду, дали імпульс до повороту російської філософії до теми права, виправдання ідеї права. Можливо, що при більш сприятливих політичних умовах були б отримані свої «Дух законів» і «Суспільний договір», відсутність яких у російській духовній культурі поч. XX ст. засмучували Б. О. Кістяківського [7, с.126].

Відомо, що в період зародження «юридичного світогляду» в Західній Європі специфічним мотивом виправданості права були для Німеччини –

свобода совісті, для Франції – інтерес, для Англії – користь. Однак історичний досвід показав, що воли не могли зробити образ права привабливим для російської народної свідомості. Б. О. Кістяківський, аналізуючи свідомість російської інтелігенції, звернув увагу на те, що центральне місце в ній посідає ідея особистості. «Важко знайти, – писав він, – більш різносторонню і багату розробку ідеалу особистості» [7, с.128]. Особлива увага, яка приділялась конкретному людському життю, була проявом прагнення до особливої цінності світосприйняття, яке знайшло свій вияв у екзистенційному характері російської філософії. «Екзистенційна філософія, – писав Ф. О. Степун, – була в Росії споконвічно єдиною формою серйозного філософствування», в якій «повнота істини відкривається людині не як абстрактно мислячому суб'єкту, а як цілості, тобто істоті, що живе релігійно» [8, с.89]. Тому для Росії шлях матеріально-цивільної виправданості права лежав через екзистенціальні моделі особистості як істоти, що вільно реалізується. Право визнавалось лише як умова творчої самореалізації особистості – найважливішої цінності. У вченнях російських ліберальних філософів права (орієнтованих і на наукову, і на релігійну філософію) тією або іншою мірою реалізується ця екзистенційно-романтична модель, що виражається в захисті творчої свободи особистості, конкретної людської індивідуальності, обґрунтуванні суб'єктивних прав. Релігійний філософ В.С. Соловйов, здійснюючи моральне визнання права, обґрунтовував невідчужені суб'єктивні права через вияв людської особистості як «можливості необмеженої діяльності» і кантівське поняття «мети самої по собі». У продовження цієї тенденції П. Новгородцев і його школа неолібералізму одними з перших у світовому правознавстві починають розробку «права на гідне існування».

Таким чином, через екзистенційно-романтичне виправдання права російською думкою був знайдений свій специфічний спосіб включення ідеї права в контекст духовної культури (національного світогляду), що відкрив шлях для розвитку народної правосвідомості.

Але не було досягненням не тільки російської, а й української культури. На формування ідеалу творчої самореалізації особистості здійснили вплив насамперед релігійно-екзистенційна «філософія серця» Г.С. Сковороди і П.Д. Юркевича, а також ліберальна філософія права М.П. Драгоманова і Б.О.Кістяківського та ін. «В серці людини, – підкреслював П.Юркевич, – лежить основа того, що його ушляхетня, чуттєвість і вчинки одержують особливості, в якій знаходить вираз його душа» [9, с.77]. Тому, на його думку, серце є осередком морального і привоного життя людини.

Драгоманов відстоював концепцію суспільства, що базується на ідеї поєднання гармонійно розвинутих особистостей. Він, як підкреслював Кістяківський, «був не лише негтомним проповідником особистих свобод; він був у певному сенсі й першим проповідником їх у Росії» [10, с.279]. Розвиваючи ліберальні ідеї Драгоманова, Кістяківський запропонував ідею правової особистості, яка, з одного боку, дисциплінована правом і стійким правопорядком, а з іншого, наділена всіма правами і вільно користується ними [7, с.128]. Тому досвід поєднання цивілізаційно-

універсального і культурно-специфічного в змісті правової ідеї, що був накопичений російськими та українськими філософами права кінця ХІХ – поч. ХХ ст., врахований у нашій сьогоденній боротьбі за право і правову культуру як необхідних умовах побудови правової держави.

У своєму аналізі міри «сумісності» українського національного характеру та ідеї права ми відштовхуємося від, може, термінологічно недостатньо чіткої, але феноменологічно досить точної концепції рис українського національного характеру, яку дав Д.Чижевський [1, с.16-20].

Перша риса – «емоціоналізм» – означає перевагу емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української природи, і в емоційно насиченому ставленні до життя, і в лірично-пісенному сприйнятті зовнішнього світу. Очевидно, що ця риса значною мірою утруднює формування правосвідомості, оскільки праву ближчий лад логічних міркувань. Але вона ж веде до акценту на «внутрішньому» в людині, на його моральній мотивації (т.е. що Чижевський називає «впливом протестантизму»), і це дозволяє передбачити можливість розвитку здібності до самообмеження, до моральної автономії як «клітинки» правосвідомості.

Друга риса – «індивідуалізм і прагнення до свободи» – є вираженням вольового начала. Але при схильності зближення свободи з рівністю «воля до свободи» веде не тільки до неприйняття деспотизму (вимога обмеження влади є відмінна риса правосвідомості), але і до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом (це робить правосвідомість майже неможливою). Прагнення до індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язується «почуття власної гідності і повага до чужої гідності». Таким чином, для української правосвідомості характерне визнання більшої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою, прагнення дистанціюватися від якої існує як стійка тенденція.

Третя риса – «неспокій і рухливість» – усвідомлено за Чижевським, може бути розглянута як похідний результат взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму, з його прагненням до нових форм, і індивідуалізму, який «не хоче мати ніяких стійких міцних основ поза індивідумом і не може відшукати їх у самому собі». В основі негативних виявів цієї риси – «шаткості», «тенденції до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм» і т.д. – лежить нестійкість волі: воля, керована почуттям, а не розумом, не виявляє стійкості і завзятості. Підвищена емоційність призводить до нестабільності, непослідовності вчинків, до недостатності завзятості в здійсненні повсякденної роботи по соціальному перетворенню.

Нестійкість волі корелює з невизначеністю соціального ідеалу. Даний момент є ключовим для якісної характеристики української правосвідомості. Так, вираження «не хоче мати ніяких стійких, міцних основ за межами індивідуму» означає загальне неприйняття гетерономії, тобто зовні навіязаних цінностей і норм (що є показником потенційної зрілості правосвідомості), а вираз «не може відшукати їх у собі самому» є ознака її актуальної незрілості. У цьому пункті лежить «таємниця», або початкова основа розв'язання проблеми української правосвідомості і визна-

чення соціального ідеалу в шлому. Трагедійна напруженість сучасної ситуації якраз і полягає в тому, що автономна (самозаконна) особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших всіма як основа правового життя.

Таким чином, український національний характер є амбівалентним стосовно ідеї права: немає ні їх фатальної несумісності, ні якоїсь особливої прихильності українського народу до затвердження права. С передумови, які можуть набути розвитку при сприятливих умовах і виявитися незатребуваними за умов несприятливих. Тому формування правового суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення в повсякденній діяльності соціального суб'єкта, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка зорієнтувала б їх на стимулювання розвитку в людей «позитивно-правових» якостей і блокування «негативно-правових».

Список літератури: 1. Апелъ К.-О. Етнологика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність? // Політична думка. К., 1994. № 3-4. 2. Байлязов Р.С. Правосознание и русский правовой менталитет // Правоведение. М., 2000. №2. 3. Smith G.B. Reforming the Russian Legal System. Cambridge, 1996. 4. Walicki A. Legal Philosophies of Russian Liberalism. Oxford, 1987. 5. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX-го-начала XX-го веков // Вопросы философии, 1991, № 8. 6. Новгородцев П.И. Кризис современного правосознания. М., 1909. 7. Кистьяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание // Вехи. Из глубины. М., 1991. 8. Степух Ф.А. Мысли о России // Новый мир, 1991, № 6. 9. Юркевич П.Д. Философские произведения. М., 1990. 10. Кістяківський Б.О. Вибране. К., 1996. 11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983.

Надійшло до редколегії 09.01.02

В.А. Лапшина

ОСНОВНИ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСОБИСТОСТІ ПРОФЕСІОНАЛА-ПРАВООХОРОНЦЯ В СОЦІОЛОГІ І ПСИХОЛОГІ

Вивчення професійної діяльності пов'язано з проблемами соціальної психології і соціології особистості. Точніше, тут доцільно говорити про взаємозв'язок: з одного боку, особливості особистості працівника роблять істотний вплив на процес і результати професійної діяльності, з іншого боку, саме формування людської особистості значною мірою відбувається в ході професійної діяльності і під її впливом (Ананьєв, 1969; Платонов, 1986). Багато дослідників відзначають унікальну роль цього виду діяльності для особистості, бо професійна діяльність дає максимальні потенційні можливості одночасного і найбільш повного задоволення всіх базових потреб особистості (потреби у безпеці, самоповазі, соціальному визнанні і т.д.). У кіншесловому разунку самореалізація особистості здійснюється найбільш плідно саме у професійній діяльності.

У зв'язку з цим із початку 1940-х рр. інтерес дослідників поступово змішався з вивчення психофізіологічних якостей і особливостей психічних процесів працівника на дослідження його особистості. Можна коротко